

ESKİ TÜRKÇE UK- FİİLİNİN KÖKENİ, ANLAMLARI VE TAMLAYICILARI ÜZERİNE

Hüsnü Çağdaş ARSLAN¹

Öz

Bu makalede, tarihî gelişimi içerisinde Türkçenin Eski Türkçe (Kök-Türkçe ve Eski Uygur Türkçesi) Dönemi'ne ait yazılı kaynaklarda karşılaştığımız, araştırmacıların birçoğu tarafından yalnızca “anlamak, kavramak; bilmek” anlamlarına geldiği kabul edilen ve tarihî metinlerde bil-fiiliyle yakın anlamlı olduğundan bir ikilemenin (hendiadyoin) de parçası olarak görülen uk- fiilinin öncelikle kökeniyle ilgili görüşlere yer verilmiştir. Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu yüzünün 28. satırında geçen WKGLI imlasının Radloff tarafından ukgalı okunup “dinlemek, itaat etmek, boyun eğmek, uymak” olarak anlamlandırılması ile Malov tarafından daha sonra bu anlamların yinelenmesinin bir kısım araştırmacı tarafından “yanlış” olarak değerlendirilmesinin aksine bugün fiilin Teleüt ağzında “dinlemek, itaat etmek”, Yeni Uygur Türkçesinde “anlamak” anlamına ek olarak “duymak, işitmek” anlamlarının bulunduğu görülmektedir. Altun Yaruk, Huastuanift, Maitrisimit ve St. Petersburg'daki Eski Uygur Türkçesi el yazmaları koleksiyonunda bulunan metinlerden biri, aynı zamanda daha önce 1971'de L. Yu. Tuğuşeva ile 1973'te Sir G. Clauson tarafından incelenmiş olan SI 2 Kr 17 II numaralı fragmandaki bitig ötüğünüzteki sogtular tilinteki kayu ogurlug sav söz erti erser barça uka y(a)rılık(a)d(ı)m(ı)z ifadesi ve 2008'de L. Yu. Tuğuşeva tarafından yayımlanan Sutra Obşçiny Belogo Lotosa – Tyurkskaya Versiya (Beyaz Lotus Cemaati Sutrasi'nin Türkçe Versiyonu) göz önüne alınarak bu fiilin tarihî metinlerdeki anlamları üzerinde durulmuş, ardından fiil-tamlayıcı ilişkisi bakımından uk- ve türevi uktur- fiilinin tamlayıcıları ile metinlerden alınmış bunlarla ilgili örnekler sunulmuştur. Böyle bir çalışmanın yapılmasının amacı, gelecekte herhangi bir veya birden çok araştırmacı tarafından ayrıntılı olarak hazırlanabilecek Eski Türkçede eylemlerin istem sözlüğüne katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Uk-, Fiil, İstem, Tamlayıcı.

¹ Öğr. Gör. Dr. Çukurova Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü, Adana, hcarslan@cu.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-4618-2105

ON THE ORIGIN, MEANINGS AND COMPLEMENTS OF THE OLD TURKIC VERB UK-

Abstract

In this article, first of all, the opinions about the origin of the verb uk-, which we encounter in the written resources of the Old Turkic (Kök-Turkic and Old Uighur Turkic) Period of Turkish in its historical development and it is accepted by many researchers that it means only “to understand, to comprehend; to know” and has seen also as a part of a reduplication (hendiadyoin) because it has a close meaning with the verb bil- in historical texts, are included. Despite it is evaluated as “a mistake” by some researchers that the spelling WKGLI in the 28th line of the eastern side of the Bilge Kagan Inscription was read by Radloff as ukgalı giving the meanings “to listen, to obey, to bow, to comply” and iterating these meanings later by Malov also, today it is seen that the verb has the meaning “to listen, to obey” in Teleüt dialect, and “to hear, to listen” in addition to the meaning “to understand” in New Uighur Turkic. Considering Altun Yaruk, Huastuanift, Maitrisimit and one of the texts found in the Old Uighur Turkic manuscripts collection in St. Petersburg, at the same time previously published by L. Ju. Tugusheva in 1971 and by Sir G. Clauson in 1973, the expression “bitig ötügünüzteki sogtular tilinteki kayu ogurlug sav söz erti erser barça uka y(a)rık(a)d(ı)m(ı)z” in the fragment numbered SI 2 Kr 17 II and Sutra Obschchniy Belogo Lotosa – Tyurkskaya Versiya (Turkish Version of the White Lotus Congregation Sutra) published by L. Ju. Tugusheva, the meanings of this verb in historical texts were emphasized, and then the complements of the verb uk- and its derivative uktur- in terms of verb-complementary relationship. and examples taken from the texts are presented. The purpose of such a study is to contribute to a detailed valency dictionary of verbs in Old Turkic that can be prepared by one or more researchers in the future.

Keywords: Old Turkic, Uk-, Verb, Valence, Complement.

GİRİŞ

İletilerini karşısındakine ulaştırmak amacıyla olan iki insan, hem konuşma dilinde hem yazı dilinde sözcükleri, belli bir sırayla anlamlı olacak şekilde dizmek yoluyla cümleleri oluşturup kullanır ve birbiriyle bu sayede iletişim kurar. Bir cümlenin meydana gelmesinde bir fiile, bir fiili yapana ve bu fiil ile bunu yapana yardımcı olacak öğelere gereksinim vardır. Özneye birlikte cümlenin diğer temel ögesi fiildir. Cümlede iş, oluş veya kılış bildiren fiilin, bu bildirimini yapabilmesi için özneye ve diğer öğelerle ilişki içerisinde olması gerekir. Bunun sağlanabilmesi ve istenen anlamın tam olarak verilebilmesi için fiil kendisini yer, yön, zaman gibi hâllerde tamamlayacak tamlayıcılara ihtiyaç duyar. Türkçede bunlar, ad soylu sözcüklere gelen hâl (durum) ekleridir. Bu ekler, tamlayıcı işleviyle fiilleri çeşitli hâllerde tamamlarlar.

Cümlenin temel öğelerinden biri olan fiilden hareket ederek Tesniere, diğer öğeleri eyleyen (actants) ve tümleyen (circontants) şeklinde iki gruba ayırmış ve fiillerin belirli miktarda eyleyene sahip olma özelliğini atomun birleşim değeriyle kıyaslamış, eyleyenleri (isim ve

isim ile eşdeğerde olan ögeleri) zorunlu, tümleyenleri ise (zaman, yer, niteleme zarfları) seçimli olarak adlandırmıştır (İleri, 1997, s. 157). Tesniere, her cümlelerin bir tiyatro oyununa benzediğini ve bir cümledeki yüklem, olay örgüsünü vurguladığını düşünür. İşte burada eyleyenler, etken ya da edilgen bir şekilde rol alırken, tümleyenler olayın çevresinde yer alır. Hem eyleyenler hem de tümleyenler doğrudan fiile bağlıdır. Bununla birlikte eyleyenler sınırlıyken; yer, zaman, neden gibi hâllerde tümleyenler sınırsızdır (Rifat, 1998, s. 86).

Yukarıdaki iki paragrafta, kısaca, fiil-tamlayıcı ilişkisine bir giriş yaptıktan sonra çalışmanın ana bölümü olan İnceleme'den bahsedelim. Burada öncelikle, Eski Türkçe (Kök-Türkçe ve Eski Uygur Türkçesi) Dönemi'ne ait Bilge Kağan (BK) Yazıtı'nda ve Eski Uygurca metinlerde uk- biçiminde gördüğümüz fiilin kökeni üzerinde durulmuş, ardından fiil-tamlayıcı ilişkisi bakımından uk- ve türevi uktur- fiillerinin tamlayıcıları ile birlikte yazılı kaynaklardan alınmış bunlarla ilgili örnekler sunulmuştur.

1. İNCELEME

1.1. Eski Türkçe uk- Fiiliyle Kökeni Hakkında Bilgiler

Türkçenin tarihî mirası içerisinde yer alan yazılı kaynaklarda karşılaştığımız uk- (“anlamak; dinlemek, boyun eğmek, itaat etmek”) fiilini, Kök-Türkçe Dönemi'nden itibaren takip edebiliyoruz [Bilge Kağan (BK) Doğu 28 ILGKO WKGLI ‘uğ(a)lı’ bkz. Malov, 1959, s. 12, 17; transliterasyon (harf çevirisi) için bkz. Berta, 2010, s. 116]. Malov, PMK'de uk- fiilini şöyle açıklamaktadır: “uk- ‘слушать’[dinlemek], ‘повиноваться’ [itaat etmek, uymak] Мор. 28; R[adlov]² : укѣлы кәлти ‘пришли повиноваться’ [itaat etmeye geldi(ler)]; Thomsen: окыблы³.” (Malov, 1959, s. 105). Clauson ise EDPT'de uk- fiili için şunları yazmıştır:

“uk- ‘(Akuzatif bir şeyi) anlamak’; bu yüzden bazı modern dillerde ‘bulmak/öğrenmek; duymak’. Kuzeydoğu, Güneydoğu, Kuzey-merkez dil gruplarında yaşamaktadır; bir erken (dönem) alıntı (/ödünç) sözcük Moğolcada

² W. Radloff, 1895'te yayımlanan eseri *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*'de “ILGKO” (Radloff, 1895, s. 60) işaretlerini “okgli klti укыблы кәлти” biçiminde okumuştur (Radloff, 1895, s. 61). Radloff bu ifadeye Almanca “unterwerfen sich” yani “itaat etti(ler)/boyun eğdi(ler)” anlamını vermiştir (Radloff, 1895: 60). Eserin 1897'deki yeni baskısında Malov'un (Malov, 1959, s. 105) ve T. Tekin'in (Tekin, 2006, s. 110) belirttiği gibi “укѣлы кәлти ukğalı kelti” şeklinde okuyup Almanca “kamen (...) um sich zu unterwerfen” [itaat etmeye/boyun eğmeye geldi(ler)] anlamını vermiştir (Radloff, 1897, s. 140). Almanca “sich unterwerfen” ifadesi, “...(bir kişiye) Boyun eğmek, b[ir] k[işi]nin buyruğuna, boyunduruğu altına girmek” (Önen-Şanbey, 1993, s. 1165) anlamlarına gelmektedir.

³ V. Thomsen'in bu okuyuşunu, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (1896) adlı eserinde görebiliriz bkz. 1896, s. 124. Malov (1959, s. 105) gibi, Berta (2010, s. 166) ve T. Tekin (2006, s. 110) de aynı okuyuşa değinmiştir.

uka- olarak [bulunur] (Haenisch 160, Kow[alewski] 257). Bazı biçimlerde, özellikle ünlülerin gösterilmediği metinlerde, okı:- ile karıştırılmaya müsaittir. Erken dönemde sık sık bil- uk- ikilemesinde [görülür]. Türkü [erken dil/Eski Türkçe veya Clauson'un yazıtların diline verdiği ad bkz. Tekin, 2016, s. 22-23] 8.[yy.] ve devamında Manihaist metinler bilmetin ukmatın 'çünkü (biz) bilmiyor ya da anlamıyoruz'... (Clauson, 1972, s. 77-78)."⁴

Berta, BK Doğu 28. satırdaki "ILGKO WKGLI" işaretlerini oqwyalı olarak okumuştur ve 1061. dipnotunda V. Thomsen'in, H. N. Orkun'un, S. Ye. Malov'un ve T. Tekin'in okuyuşlarını da vermiştir (Berta, 2010, s. 166). Berta, kişi balıq^oda maña oqwyalı kelbi (Berta, 2010, s. 166) biçiminde okuduğu ifadeyi "...kişi[ler] konuşmak için şehirden geldi[ler]..." olarak anlamlandırmıştır (Berta, 2010, s. 197).

H. N. Orkun, okıgılı kelti şeklinde okuduğu ifadeye "Çağırıp geldi..." anlamını vermiştir (Orkun, 2011, s. 62). T. Tekin aynı ifadeyi ok(ı)g(a)lı : k(e)lti olarak okuyup "...davet etmek için geldiler." anlamını vermiştir (Tekin, 2006, s. 60-61).

Tekin, BK Doğu 28. satırda okı- olarak okuduğu fiile "çağırarak, davet etmek" anlamlarını vermiş (Tekin, 2006, s. 159); söz konusu yerle ilgili açıklamasında farklı araştırmacıların okuyuşlarına yer verdikten sonra "Kelime okı-galı olmalıdır; çünkü bundan sonraki cümlede Beş Balık şehrinin bu nedenle, yani Bilge Kağan'ı ve ordusunu "davet ettikleri" için (tahribattan) kurtulduğu ifade ediliyor." (Tekin, 2006, s. 110) demiştir. Ancak T. Tekin'in düşüncesi yerine, Beş Balık'ın tahribattan kurtuluşunu Bilge Kağan'a "itaat etmelerine", yani gönülsüzce "boyun eğmelerine" bağlamak daha uygun görünmektedir.

Eski Türk yazıtları üzerine çalışmaları olan araştırmacılar M. Ölmez ve A. B. Ercilasun da 2010 sonrasında yayımlanan incelemelerinde BK Doğu 28. satırdaki ifadeyi okıgalı şeklinde okumuşlar ve "davet etmek" anlamıyla Türkiye Türkçesine aktarmışlardır (Ölmez, 2013, s. 137, 151; Ercilasun, 2016, s. 572-573). Ercilasun, okıgalı okuyuşuyla ilgili 104. dipnotunda "Daha önce ukgalı, okıgılı okunan kelime ilk defa Tekin tarafından okıgalı okunmuştur (Tekin 1968: 244, 2006: 110)." bilgisini de vermiştir (Ercilasun, 2016, s. 639).

⁴ "uk- 'to understand (something Acc.)'; hence in some modern languages 'to find out; to hear'. Survives in NE, SE, NC.; an early I.-w. in Mong. as uka- (Haenisch 160, Kow. 257). In some forms, esp. in unvocalized texts, liable to be confused with okı:-. In the early period often in the Hend. bil- uk-. Türkü viii ff. Man. bilmetin ukmatın 'because (we) do not know or understand'... (Clauson, 1972, s. 77-78).

Clauson'un Moğolcadan Türkçeye geçen bir erken dönem alıntı sözcük olarak gösterdiği Moğolca uka- fiili Lessing'in Moğolca-İngilizce Sözlük'ünde ise şöyle açıklanmaktadır:

UXA- / YXAX
 v. t. To understand, know, comprehend, realize.
 --xui bilig. Gift of understanding; wisdom.
 todurxai-a --xu. To understand clearly.

Görsel 1. Moğolca uxa- (uqa-) maddesi (Lessing, 1960, s. 890).⁵

Her ne kadar uk- fiili Eski Uygurca metinlerde genellikle “anlamak” manasıyla karşımıza çıksa da Radloff ve Malov'un BK Doğu yüzünde geçen bu fiili “dinlemek, itaat etmek” şeklinde anlamlandırmalarını “yanlış” olarak değerlendirmem gerektiğini bugün Teleüt ağzına bakarak anlayabiliriz. “Teleütlerin, VI-VIII. yüzyıllarda Kök Türk Kağanlığına bağlı olan ve hayvancılıkla uğraşan Töleslerin (~ Tölös ~ Tölis ~ Töliš, Çince T'ie-lo ~ T'ieh-lê) torunları olduğu sanılmaktadır. (Teleütler), kendileri gibi Güney Altayların bir kolu olan Telengitlerle (Çu-kiji) akrabadırlar.” (Ryumina-Sırkaşeva ve Kuçigaşeva, 2000, s. V).⁶ Teleüt Ağzı Sözlüğü'nden uk- fiiline baktığımızda “Dinlemek, itaat etmek” anlamları karşımıza çıkmaktadır (Ryumina-Sırkaşeva ve Kuçigaşeva, 2000, s. 123). Günümüzde bu fiil, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde “uxmak Anlamak, duymak, işitmek.” (Necip, 2013, s. 435), Hakasça-Türkçe Sözlük'te ise “uh- [uğarğa] 1. dinlemek, kulak vermek; sös uhpas söz dinlemez; 2. anlamak; bk. is- I.” (Gürsoy-Naskali, 2007, s. 545) anlamlarında verilmektedir.

1.2. Eski Türkçe uk- Fiilinin ve Türevlerinin Durum Ekli Tamlayıcıları

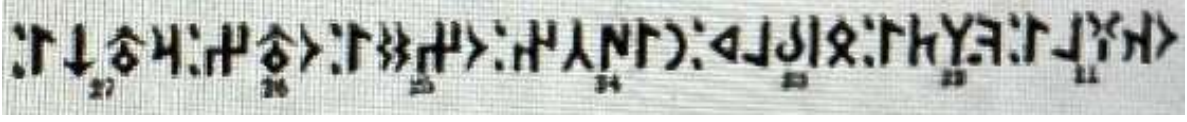
1.2.1. Uk- “anlamak; dinlemek, itaat etmek, boyun eğmek”

Bilge Kağan (BK) Yazıtı'nda ve Eski Uygurca metinlerde karşılaştığımız ve “anlamak, kavramak, bilmek; dinlemek, boyun eğmek, itaat etmek” anlamlarına gelen Eski Türkçe uk- fiili, Moğolca uka- fiilinin dilimize alıntılanmış biçimidir (Clauson, 1972, s. 77). Bu fiili, eski Türk runik (Kök-Türk) alfabesiyle taşa yazılmış olan Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu yüzünün 28. satırında ve Eski Uygur alfabesiyle yazılmış mektup metinlerinden biri olan SI 2 Kr 17 II numaralı fragmanın 14 ve 15. satırlarında yalın durumdaki tamlayıcıyla görmekteyiz:

+yalın uk- “dinlemek; itaat etmek, boyun eğmek.”

⁵ Türkçesi: “UXA-/UXAX [UQA-/UQAQ] *geçişli fiil* anlamak, bilmek, kavramak, fark etmek. (...)”

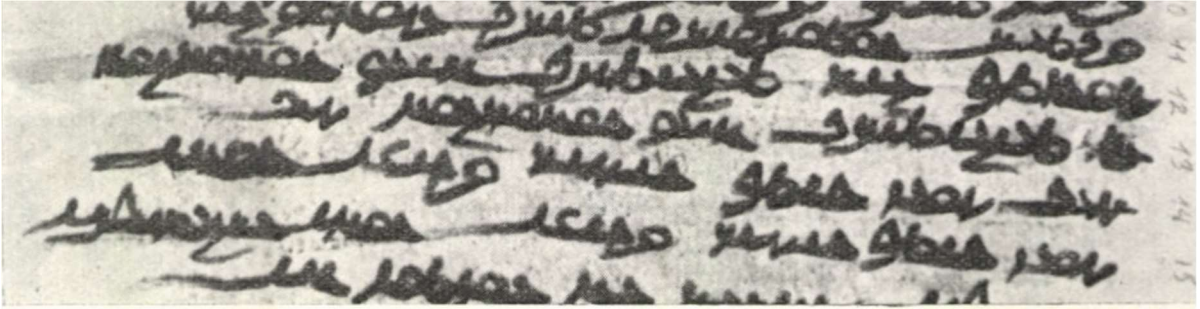
⁶ Bu cümleler, Ş. H. Akalın ve C. Turgunbayev tarafından yazılmıştır ve kitabın “Çevirenlerin Ön Sözü” bölümünden alıntılanmıştır.

Görsel 2. Bilge Kağan Doğu Yüzü 28 (Radloff, 1895, s. 60).

...uğğ(a)lı : kelti : b(è)ş b(a)lık : (a)nı üç(ü)n : ozdı :.. BK Doğu 28 (Malov, 1959, s. 12).

... itaat etmek/(Bilge Kağan'ın buyruğuna girmek) için geldi(ler). Beşbalık onun için kurtuldu.

Görsel 3. SI 2 Kr 17, II. 11-15 (Tuguşeva, 1971, s. 183).

...bitig ötügünüzteki sogtular tilinteki kayu ogurlug sav söz erti erser barça uka y(a)rılık(a)d(ı)m(ı)z... SI 2 Kr 17 II 11-15 (Tuguşeva, 1971, s. 176; Clauson, 1973, s. 215; Arslan, 2021, s. 66).

... Soğdlar dilindeki hangi uygun kelam söz var idiyse hepsini dinleyip yerine getirdik (Arslan, 2021, s. 66).

Eski Uyğur Türkçesi Dönemi'nde uk- fiilinin; Eski Uyğur harfli Manihaist metinlerden Huastuanift'te ve Budist metinlerden Beyaz Lotus Cemaati Sutrası'nda belirtme durumundaki; Maitrisimit'te hem yalın durumundaki hem de belirtme durumundaki (Yüsüp vd., 1988, s. 90, 167; Shimin vd., 2004, s. 354); Altun Yaruk'ta ise yalın durumundaki, bulunma, çıkma, eşitlik, araç ve belirtme durumundaki tamlayıcılarla⁷ birlikte kullanıldığını gördüğümüz örnekler vardır:

+belirtme uk- “anlamak.”

...kertü t(ä)ñri+g arıg nomu+g bilmätin ukmatın... HU 171 (Özbay, 2014, s. 84).

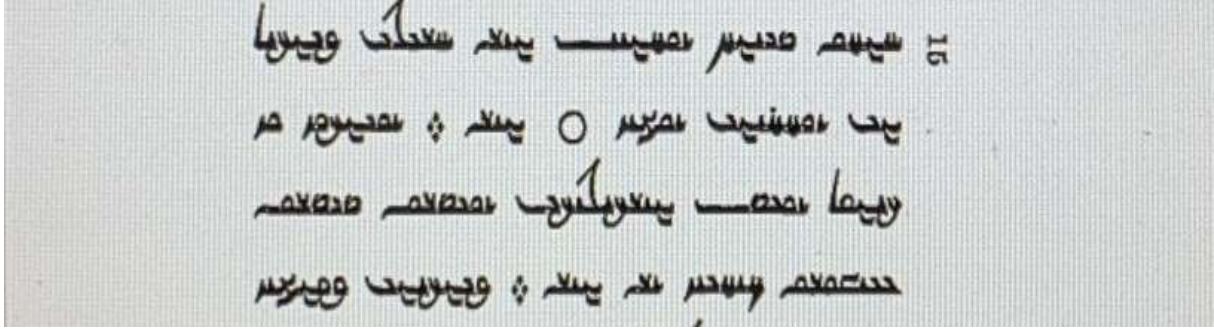
⁷ Eski Uyğurca *Altun Yaruk*'taki tespitler, Ceval Kaya'nın 1994'teki çalışması temel alınarak ve Emre Uzer'in 2018'deki yüksek lisans tezinden de (yazarın izniyle) yararlanılarak yapılmıştır.

...gerçek tanrıyı, arı (temiz) öğretiyi bilmeden anlamadan...

...yiti kün-tä öngdün ülügümüz+ni öngrä-kän bilip uqup⁸ ... SOBL III 33a 4 (Tuguşeva, 2008, s. 31).⁹

...yedi günde önceden saadetimizi/kaderimizi vaktiyle bilip anlayıp...

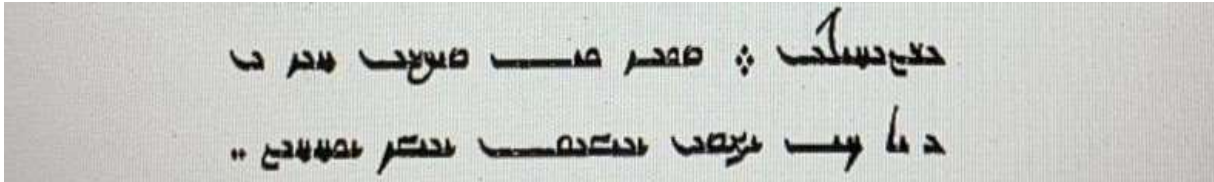
+yalın uk- “anlamak.”

Görsel 4. AY II. 40a. 15-18 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 113).

...alku tnl(1)g oğlanlar arıtı bilgeli ukgalı umazlar :: ülgüsüz kalp üdlerke tegi ötrü titrü yinçürü sakınsarlar AY 113/16 (Kaya, 1994, s. 111).

...sayısız zamanlara değin ters-düz (ederek) düşünseler (de) bütün canlılar (onu) tamamıyla bilemezler anlayamazlar.

Görsel 5. AY V. 1a. 13-14 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 345).

Tözün t(e)ngri kızıya s(e)n amtı inçip inçe ukğıl AY 345/14 (Kaya, 1994, s. 208).

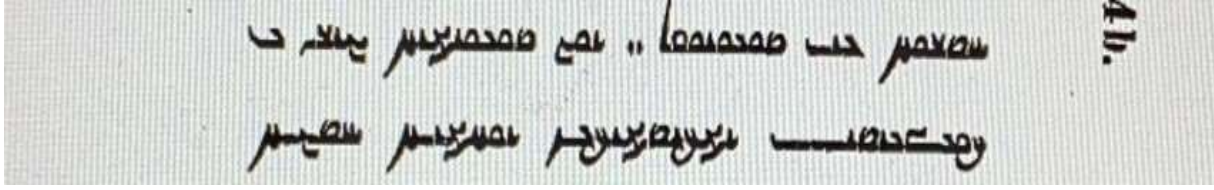
Ey asil tanrıça! Sen şimdi şöyle anla!¹⁰

+belirtme uk- “anlamak.”

⁸ Tuguşeva, *Приложения* [Ekler] bölümünün *Указатель слов* [Kelime dizini] başlığında uk- fiiline “понимать, постигать, осознавать” (Tuguşeva, 2008, s. 114) [anlamak, kavramak, fark etmek] anlamlarını vermiştir.

⁹ Bu ifadenin Tuguşeva tarafından Rusçaya yapılan çevirisi şöyledir: “...за семь дней узнали о нашей участи и осознали [eë]...” (Tuguşeva, 2008, s. 65); Türkçesi: “...yedi gün içinde kaderimizi öğrendik ve [onu] fark ettik...”

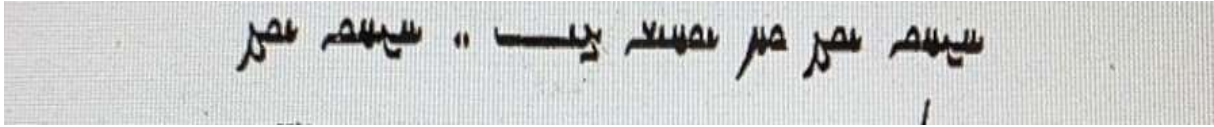
¹⁰ AY'deki buna benzer diğer örnekler için bkz. (341/6), (270/3-20), (276/11), (277/6), (278/2-18), (283/11), (383/15), (395/12), (459/12), (505/13), (672/5).

Görsel 6. AY IV. 4b. 2-3 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 208).

Ol tuyunmakları küçinte emgetmeki+n ukmak atl(1)g... AY 208/3 (Kaya, 1994, s. 149).

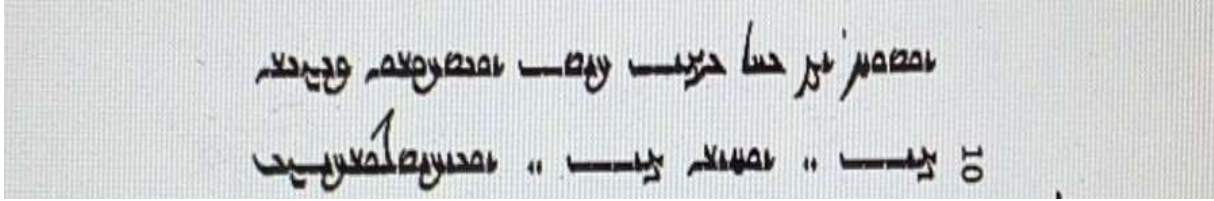
O sezgileri/hisleri içinde eziyeti anlamak adlı...

Görsel 7. AY VIII. 22b. 3 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 540).

...alku nomu+g ukar m(e)n AY 540/3 (Kaya, 1994, s. 290).

...bütün öğretiyi anlarım.

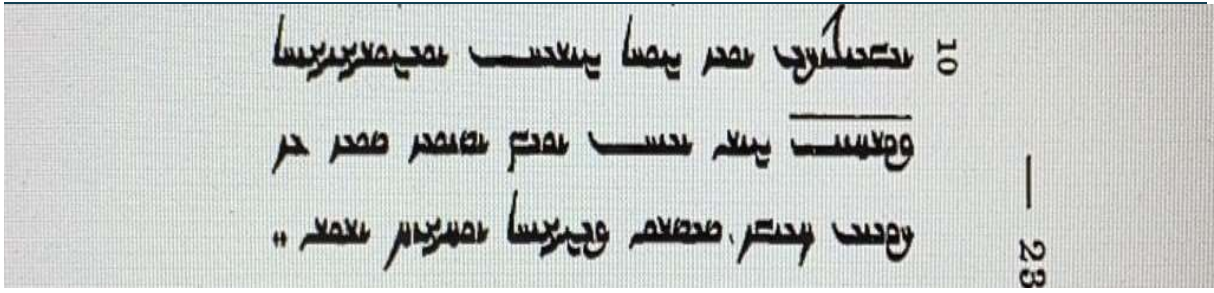
Görsel 8. AY IX. 27a. 9-10 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 597).

...otu+g emi+g yme ked ötgürü bilir m(e)n .. ukar m(e)n AY 597/10 (Kaya, 1994, s. 316).

...merhemi, ilacı da tamamıyla bilirim, anlarım.¹¹

+eşitlik uk- “anlamak.”

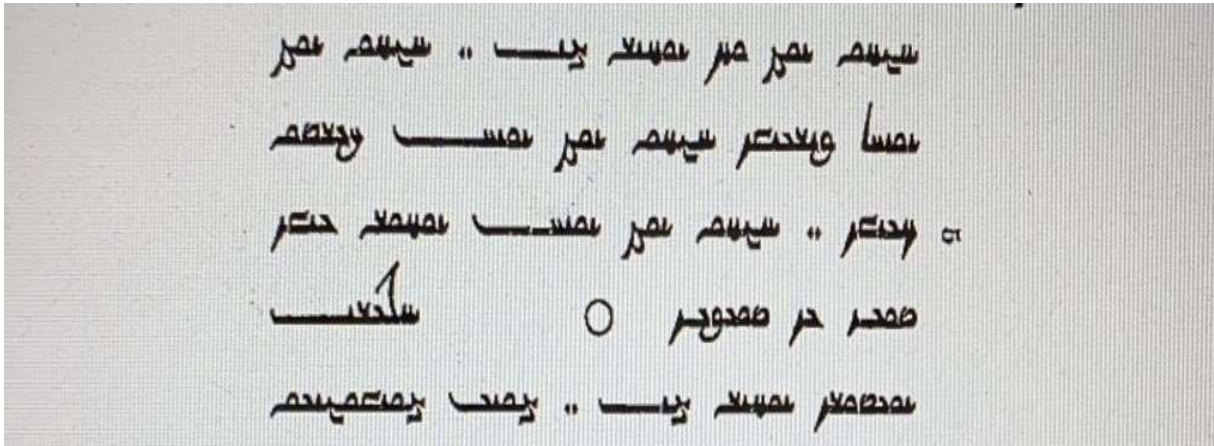
¹¹ AY'deki buna benzer diğer örnekler için bkz. (23/12), (34n/13), (34n/18), (38/22), (40/2), (42/15), (47/11), (84/2), (93/19), (114/13), (158/5), (187/7), (201/11), (202/22), (208/3), (211/1), (211/7), (215/5), (240/20), (252/10), (252/17), (253/20), (256/9-10-11-13-14-15-19-22-23), (257/3-6), (262/11-14), (264/16), (264/19), (265/15), (267/4), (269/23), (270/6), (271/19), (271/20), (273/21), (274/1-6), (275/2), (275/4-14-16), (276/13), (277/2), (278/20), (279/6), (283/18), (285/22), (287/19), (288/23), (290/5), (293/3), (296/9), (298/23), (300/17), (304/2), (312/6), (317/15), (321/11), (333/15), (363/15-18), (368/3), (371/11), (379/13), (387/9), (388/13), (389/15-21), (390/4-10), (390/13), (392/3), (394/8), (394/17), (402/8), (404a/22), (444/7), (460/16), (463/6), (474/18), (533/15), (540/8), (540/17), (581/8), (582/5), (585/10), (585/12), (586/16), (586/18), (586/19), (590/21), (633/6).

Görsel 9. AY I. 13a. 10-12 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 23).

...özlügerig ölürmemek burkanların üç et'öz tözin könisin+çe titrü bilmek ukmak erür AY 23/12 (Kaya, 1994, s. 69).

...canlıları öldürmemek, Budaların üç varlık temelini doğru şekilde tam bilmek, anlamaktır.

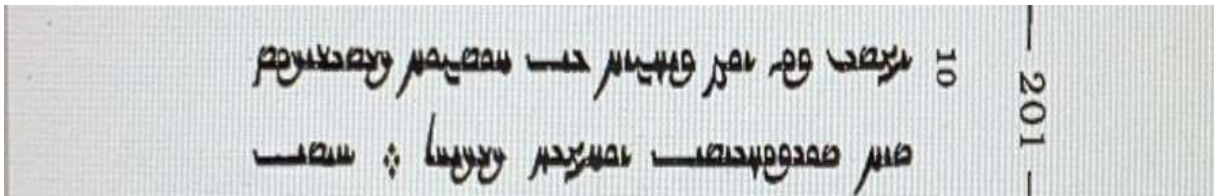

Görsel 10. AY VIII. 22b. 3-7 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 540).

Alku nomnung barın+ça alku nomnung kirtüsin+çe alku nomnung ugurınça tözin tüpin adıra üdüre ukar m(e)n AY 540/7 (Kaya, 1994, s. 290).

Bütün öğretinin varlığını, bütün öğretinin gerçeğini, bütün öğretinin sebebini baştan sona en ince ayrıntısına kadar ayırt edip anlarım.¹²

+*bulunma* uk- “anlamak.”

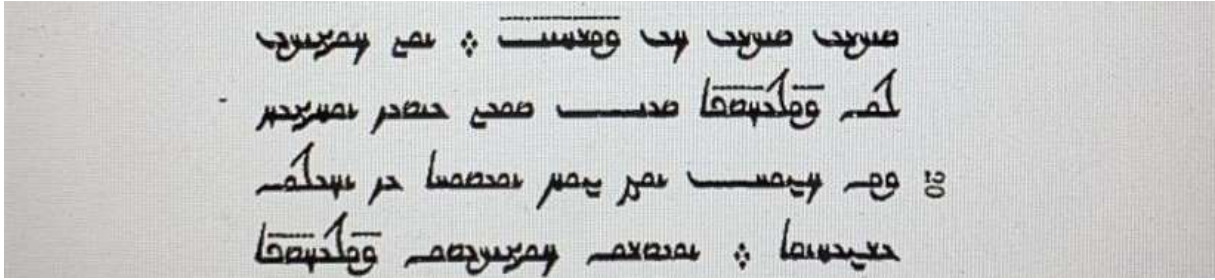
Görsel 11. AY IV. (6. Bölüm) 1a. 10-11 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 201).

¹² Cümlelerin aktarmasında, bire bir sözcük aktarmasından ziyade anlam aktarması ön plandadır. AY'deki buna benzer diğer örnekler için bkz. (34n/18), (38/22), (271/19), (275/2), (298/23), (388/13), (533/15).

Amtı bo nom başlagın kutlug gr(a)tırakut tag töpüsin+te ukmış k(e)rgek AY 201/11 (Kaya, 1994, s. 146).

Şimdi bu öğreti başlangıcını Gratirakuta Dağı'nın tepesinde anlamış (olsa) gerek.

+çıkma uk- “anlamak.”

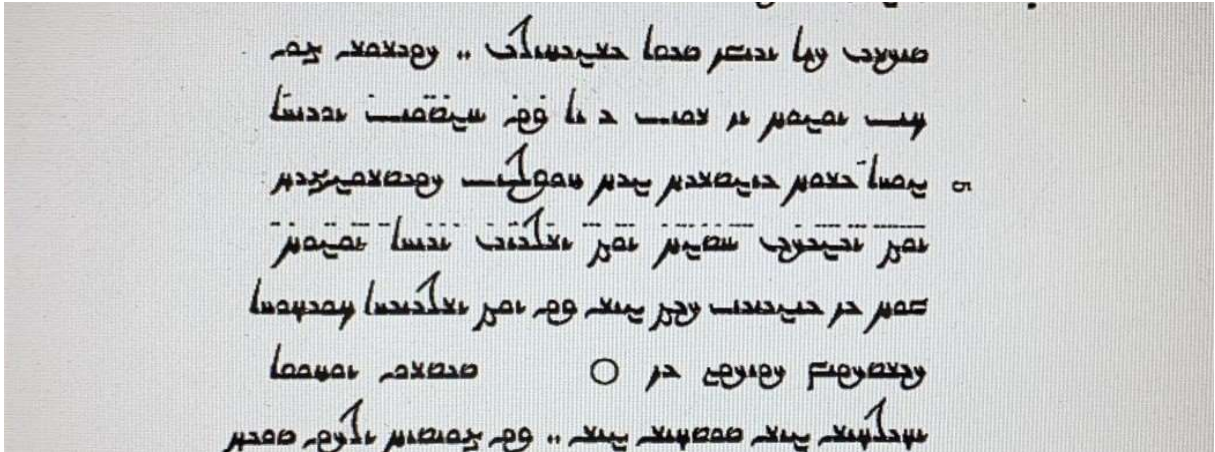

Görsel 12. AY II. 46a. 18-21 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 125).

Ol somakıtu bodıs(a)t(a)vdın tülın+tın ukmış bo şlok nomlug ötüğın eşidü y(a)rılıkap... AY 125/19 (Kaya, 1994, s. 116).

O Somakıtu Bodısatva'dan, rüyasından bildiği bu şiirsel, kutsal nasihatini işiterek buyurup...

+araç uk- “anlamak.”

Görsel 13. AY V. 25b. 3-9 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 394).

Körür mu s(e)n ulug azruaya bo altın önglüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi atl(ı)g nom erdininig ulug çoğın yalının kimler bo nom erdiniğ süzük kirtgünç köngülü+n titrü ukup eşidserler tutsarlar... AY 394/8 (Kaya, 1994, s. 230).

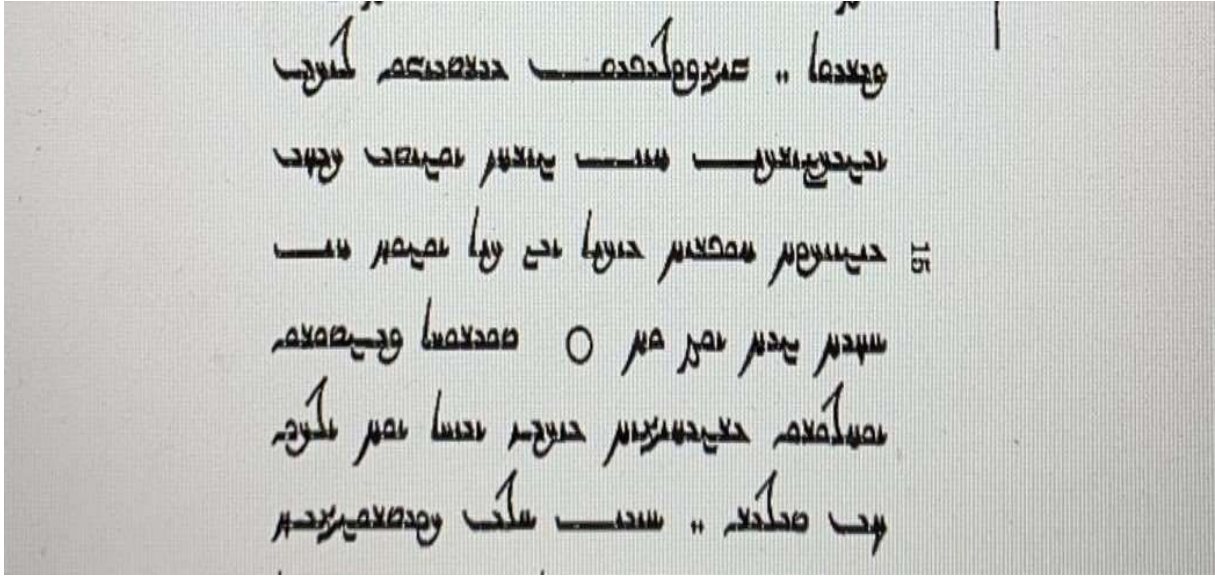
Ey Ulu Ezrua görüyor musun?! Bu altın renkli, parlak (ve) ışık saçan, Yüceltilmiş Öğreti Hükümdarı adlı öğreti kitabının çoğunu (veya) azını, bu öğreti mücevherini saf (ve) gerçek gönülle kimler doğru anlayıp işitseler, (yolunu) tutsalar...

1.2.2. Uktur- “anlatmak, bildirmek”

Fiilin bu türevini, Eski Uygur Türkçesi Dönemi’nden itibaren takip edebiliyoruz (Clouston, 1972, s. 82). Uk- “anlamak, bilmek” fiilinin -DUr- ile elde edilmiş ettirgen biçimidir. Fiil, “anlatmak, bildirmek” anlamıyla metinlerde görülür (Erdal, 1991, s. 812).

Fiilin, AY’de belirtme ve yönelme durumundaki tamlayıcılarla birlikte kullanıldığı örnekler vardır:

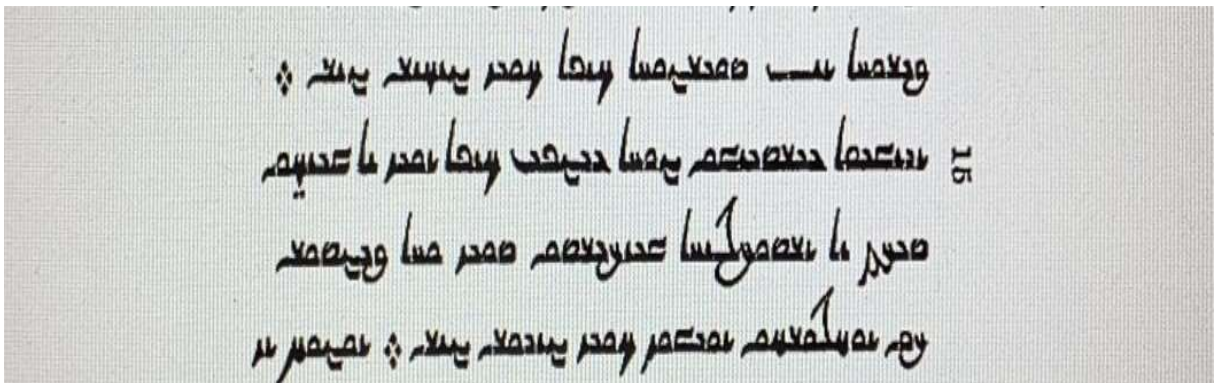
+*belirtme* uktur- “anlatmak, bildirmek.”

Görsel 14. AY VI. 19a. 13-18 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 439).

Çambudıvıp yirtinçüdeki iliglerke kanlarka ulatı kişi yalanguk kuvragınga ilke uluşka asıglıg nomu+g törü+g biltürü ukturu y(a)rılıkamakıngızning ok edgüsi titir AY 439/17 (Kaya, 1994, s. 248-249).

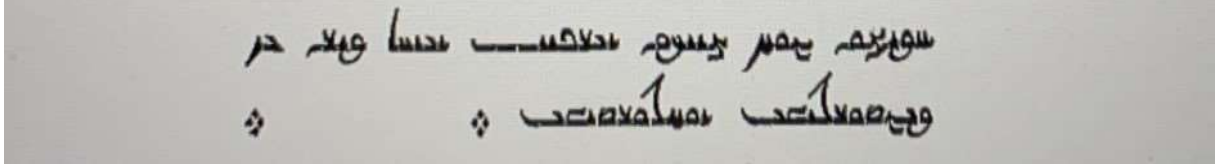
Jambudvīpa yeryüzündeki hükümdarlara ve diğer insanlar topluluğuna, yurda, ülkeye faydalı (olan) öğretiyi, yasayı bildirip anlatarak lütfetmeniz işte (bu) iyi (olarak) adlandırılır.

Görsel 15. AY V. 21b. 14-17 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 386).

Birök ne törlüg sav sözleserler :: inçip yirtinçülüg yilvi sav üze çınju tigme ertükteg çın kirtü tözü+g biltürgü ukturgu üçün sözleyürler AY 386/17 (Kaya, 1994, s. 227).

Şayet ne türlü söz söyleseler (söylesinler), öylece yeryüzüne dair büyü sözleriyle gerçeğe ulaşıldığı gibi, gerçeğin özünün bilinmesini sağlamak, (onu) anlatmak için söylüyorlar.

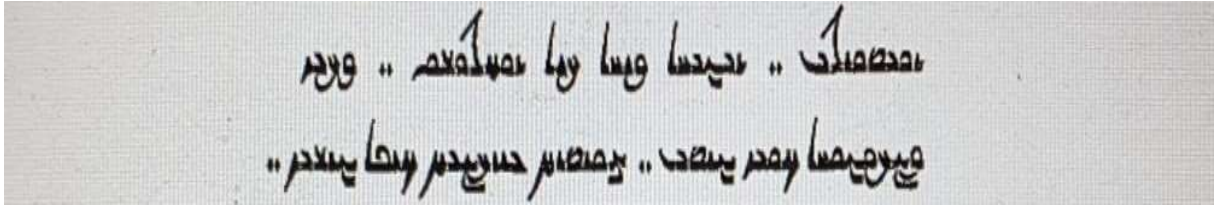

Görsel 16. AY I. 30a. 22-23 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 702).

Apamulug mengü nırvanning barı+n biltürteçi ukturtaçı AY 340/23 (Kaya, 1994, s. 81).

Şimdilik sonsuz Nirvana'nın varlığını bildirecek, anlatacak.¹³

+yönelme uktur- “anlatmak, bildirmek.”

Görsel 17. AY X. 18a. 2-3 (Radlov & Malov, 1913-1917, s. 633).

İlig beg+ke ukturu .. b(e)kiz b(e)lgülüg sözledi AY 633/2 (Kaya, 1994, s. 331).

Devlet sahibi beye anlatarak açık (sağlam) işaretleri söyledi.

SONUÇ

Bu çalışmada, öncelikle Eski Türkçe (Kök-Türkçe ile Eski Uygur Türkçesi) Dönemi'ne ait Bilge Kağan Yazıtı Doğu yüzü 28. satırda ve burada yer verilen Eski Uygurca metinlerde karşılaştığımız uk- fiilinin kökeni ve anlamları üzerinde durulmuştur. Ardından fiil-tamlayıcı ilişkisi bakımından uk- fiilinin ve türevi uktur- biçiminin durum ekli tamlayıcıları tespit edilerek bunlarla ilgili örnekler verilmiştir.

Tarihî metinlerde Eski Türkçe uk- fiilinin yalnızca “anlamak, bilmek” anlamlarına gelmediği, aynı zamanda “dinlemek, itaat etmek, boyun eğmek” anlamlarını da barındırdığı bugün Sibiry'a da çok az konuşuru olmasına ve yazı dili olmamasına rağmen Teleüt ağzına bakılarak

¹³ AY'deki buna benzer diğer örnekler için bkz. (42/21), (252/19), (439/17).

anlaşılabilir. Dolayısıyla fiilin geçtiği metnin bağlamı göz önünde bulundurularak, tıpkı Radloff (Radlov) ve Malov gibi, BK Doğu yüzünde geçen ve St. Petersburg'daki SI 2 Kr 17 II numaralı Eski Uygurca mektup fragmanında da görülen uk- fiiline, “anlamak” dışında sırasıyla “itaat etmek” ve “dinlemek” anlamlarının verilmesinin daha doğru olacağı kabul edilebilir.

Sonuç olarak, Eski Türkçe Dönemi'nin bu çalışmada yer verilen yazılı kaynaklarında karşımıza çıkan ve günümüzde varlığını sürdüren uk- fiili ile türevi olan uktur- biçiminin, yalın durumun yanı sıra; belirtme, bulunma, çıkma, yönelme, eşitlik ve araç durumundaki tamlayıcılarla birlikte kullanılmış olduğu açıkça görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Arslan, H. Ç. (2021). *Eski Uygur mektuplarının incelenmesi ve söz varlığının Hakasça ile karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Adana.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin... Türk ve Uygur Runik yazıtlarının karşılaştırmalı yayını*. (Çev. Emine Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Clauson, Sir G. (1973). Two Uygur administrative orders, *ural-altaische jahrbücher*, 45 (1973), s. 213-222.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1982). *Maḥmūd el-Kāšyarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk), Part I, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7*. Harvard University.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1984). *Maḥmūd el-Kāšyarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk), Part II, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7*. Harvard University.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1985). *Maḥmūd el-Kāšyarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk), Part III, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7*. Harvard University.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol. I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Gürsoy Naskali, E. & Butanayev, V. vd. (Haz.) (2007). *Hakasça-Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İleri, E. (1997). Türkçedeki fiillerin birleşim değeri. *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7-9 Ağustos 1996 içinde* s. 157-165. Ankara.

- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kormuşin, İ. V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları, metinler ve incelemeler*. (Çev. Rysbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Lessing, Ferdinand D. (Ed.) (1960). *Mongolian-English dictionary*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Malov, S. Ye. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad: Akademiya NAUK SSSR İstitut Yazıkoznaniya.
- Nadelyayev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. (Çev.) İklil Kurban. (3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları* (Birleştirilmiş 3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ölmez, M. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük* (2. baskı). Ankara: BilgeSu.
- Önen, Y. & Şanbey, C. Z. (1993). *Almanca-Türkçe sözlük* (1, 2). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların tövbe duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Radloff, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei - Neue Folge*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Radlov, V. V. & Malov, S. Ye. (1913-1917). *Suvarṇaprabhasa (sutra zolotogo bleska), tekst, uygurskoy redaktsii*. Bibliotheca Buddhica XVII. Sankt Peterburg.
- Rifat, M. (1998). *XX. Yüzyılda dilbilim ve göstergebilim kuramları / tarihçe ve eleştirel düşünceler* (2 Cilt). İstanbul: Yapı Kredi.
- Ryumina-Sırkaşeva, L. T. & Kuçığaşeva, N. A. (2000). *Teleüt ağzı sözlüğü*. (Çev.) Ş. H. Akalın ve C. Turgunbayev. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Shimin, G., Laut J. P. & Pinault, G. J. (2004). Neue Ergebnisse der *Maitrisimit*-Forschung (I). *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 154: 347-369. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University, 1968.
- Tekin, T. (2006). *Orhon Yazıtları* (2. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées (= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, V)*, Helsingfors. [Türkçesi: *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. (Çev. Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.]

-
- Tuğuşeva, L. Yu. (1971). Three Letters of Uighur Princes from the MS Collection of the Leningrad Section of the Institute of Oriental Studies, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIV/2, 1971, s. 173-187.
- Tuğuşeva, L. Yu. (2008). *Sutra Obşçiny Belogo Lotosa – Tyurkskaya Versiya*. Moskva: “Vostochnaya literatura” RAN.
- Yüsüp, İ. (1988). Abdoqeyum Hoca ve Dolqun Qambiri. *Qedimki Uyğur Yézigidiki Maitrisimit I*. Ürümçi: Şincang Hëlq Neşriyati.
- Uzer, E. (2018). *Altun Yaruk'ta fiil-tamlayıcı ilişkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi.